

ԲԱՆՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԻՍ ԳԱՂԱԳՆ ՈՒ ՄԻՋՆԱԿԵՐԻԸ

Ըստ Հայր Ալիշանի, Ս. Սոֆիա եկեղեցիէն զատ Սսոյ մէջ կային ուրիշ 22 եկեղեցիներ, որոնք հետեւեալներն էին.

1. — Էջմիածին կոչուած եկեղեցին, որ հաւանաբար Լեւոն Բ. ի շինած մայր եկեղեցին է ուր իր մարմինը թաղուեցաւ և սիրտն ալ թաղուեցաւ Ամենքի վանքին մէջ:

2. — Ս. Մարիամի մեծ եկեղեցին:

3. — Ս. Սարգիսի եկեղեցին որ աւանդէն հիներէն է, փոքր և մութ:

4. — Ս. Հովփսիւէի եկեղեցին՝ որ 1269ին յիշատակուած է արծաթ մասնատուփի մը վրայ:

5. — Ս. Յակոբ եկեղեցին:

6. — Հոգւոյն Սրբոյ եկեղեցին, 1280ին նորոգուած Վահագնի Ստեփան քահանային կողմէ:

7. — Ս. Նաչ եկեղեցին՝ ուր շատ մը գրչագիրներ օրինակուեցան ԺԳ. եւ ԺԴ. դարերուն: Հաւանաբար քաղաքին զխառոր եկեղեցիներէն մէկն էր այս:

8. — Ս. Սիմէոն եկեղեցին:

9. — Ս. Կոյսի եկեղեցին, որուն զասը միայն հին է, քանի որ քանցած մասը նորոգուած է: Սիւնի մը վրայ կը կարդացուի «Ս. Կոստանդին» բառերը:

10. — Ս. Նիկողայոս եկեղեցին:

11. — Ս. Ստեփանոս՝ որ նաև Գունգատալ կը կոչուի, ի յիշատակ Սմբատ Գունգատալի, հայ աւագ իշխան Հեթում Ա. ի եղբոր և Պապեդոնի նշանաւոր ամրոցի կառավարին:

12. — Ս. Մակարիոսի եկեղեցին՝ որ բոլորովին աւերակ է և քաղաքին պարիսպներուն մօտը կը գտնուի:

13. — Ս. Պետրոս և Ս. Պողոս եկեղեցիները, նոյնպէս աւերակ:

14. — Ս. Աթանազիէն եկեղեցին:

15. — Ս. Աննա եկեղեցին, քովի մեհպատանին հետ 1422ին կառուցուած: Ժա-

մանակակից պատմագիր մը գովեստով կը խօսի Պողոս կաթողիկոսի մասին եւ կը վկայէ թէ այս վերջինը ռվերսալին նորոգեց Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին աթոռը եւ իր նախորդներու քայլերուն հետեւեցաւ: Սոսոյ հարաւային կողմը ան կանգնեց Ս. Պողոս վանքը՝ Վանկոյի Ս. Նաչին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջին և Ս. Կոյսի Մօր՝ Սրբուհի Աննայի պաշտպանութեան ներքեւ: Եկեղեցին կը կրէ Ս. Աննա անունը:

16. — 1252ին մեռնող Հեթում Ա. ի կողմ՝ Ջապէլ թագուհիին շինել տուած փոքր եկեղեցին, որ երկրաշարժէ մը կործանեցաւ:

17. — Երեք տաճարներով Ս. Կոյսի եկեղեցին: Հաւանաբար սա թիւ 9ին հետ նոյնն է:

18. — Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին:

19. — Ս. Բարսեղ եկեղեցին, շինուած Լեւոն Բ. ի կողմէ՝ որ ԺԷ. դարու կիսուն աւերակ դարձաւ, ուրիշ շատ մը եկեղեցիներու հետ միասին:

20. — Ս. Դաւիթ եկեղեցին:

21. — Ս. Յովհաննէս եկեղեցին:

22. — Իբր «Մայր եկեղեցի» նկարագրուած եկեղեցի մը, Կոստանդին Պալիէֆի որդի՝ Վասիլի ձեռքով շինուած. կ'ըսեն որ գեղապարզ շատ մը առարկաներ — աւետարաններ, զգեստներ եւայլն — նուիրած է այս եկեղեցիին:

Սրբոցի նուիրակ Լէոնարտոս, որ 1587ին Սիս այցելեց, Ս. Սոֆիայէն և Լեւոն Բ. ի շինած մայր եկեղեցիէն զատ, 12 ուրիշ եկեղեցիներ կանգուն գտաւ: Ան կ'ըսէր թէ առաջին երկուքը հսկայ եւ վսեմ երեսույթ մը կը պատկերացնէին, «ամրոցի պէս» շինուած ըլլալուն համար: «Իւրաւ կըրնային նորոգուիլ, կը յարէ ան, բայց Հայքը չնորոգեցին զանոնք Թուրքերու վախէն: Ան տեղեկութիւն կու տայ Սոսոյ կաթողիկոսին իրաւասութեան սահմանին մասին որ կը տարածուէր Եպիսկոպոսական և արքեպիսկոպոսական 24 թեմերու, 20 մենաստաններու կամ վանքերու, 100 վանահայրերու, 300 քահանաներու և շատ մը սարկաւազներու և տիրացուններու վրայ:

Կաթողիկոսը տէր էր որոշ քանակով եկեղեցական կահ կարասիներու, մեծ թիւով աւետարաններու և այլ նուիրական գիրքերու, միայն քանի մը Ս. Գրքերու, ոչ

րոնք բոլորն ալ խնամքով կը պահէին ժողովուրդին կողմէ ընտրուած քահանաներ: Կաթողիկոսը կ'ընտրուէր զրացի թեմերու 12 եպիսկոպոսներու կողմէ:

Սրբակրօն և առատածնուն Զապէլ թագուհին (Հեթում Ա.ի կինը) հետաքրքրական մէկ յիշատակարանը գտնուեցաւ Թուրքի մը պատկանող արաբի մը մէջէն, կաթողիկոսարանին արեւելիքն պատին մօտ: Ան մարմարեայ սկաւառակի մը ձեւ ունէր, որուն վրայ կարդացուեցան հետեւեայ արձանագրութիւնը. «Այս հիւանդանոցին շինութիւնը լրացաւ բարեպաշտ Զապէլ թագուհին հրամանաւ, ի փառս իւր, Հայոց 690 (— 1241) թուականին»:

Ու է մասնաւոր գրութիւն երեւան չէ եկած ցոյց տալու դպրոցական և զինական այլ հաստատութիւններ: Հաւանաբար վանքերու մէջ է որ կ'ուսանէին, որոնք ո՛չ միայն Սոյոյ մէջ կը գտնուէին, այլ նաեւ չրջակայքը:

Պր. Վիկտոր Լանկուա կաթողիկոսական եկեղեցիէն զատ, հետեւեայ եկեղեցիներու գոյութիւնն ալ կը մատնանչէ Սիսի մէջ, ԺԺ. դարու կիսուն.

ա. — Սուրբ Սարգիսի եկեղեցին՝ որուն դասին երկիքը (roof) Հեթում Ա.ի շինել տուած շրջանին կը պատկանի, մինչդեռ մօտ իմ փոքր չէնքին մնացած մասը փայտով և հողով ծածկուած է: Սրբավայրին երկրքին իւր նեցուկ ծառայող չորս սիւնները մինեոյն դերը կը կատարեն նոր տանիքի գերաններուն: Այս եկեղեցւոյ որմերուն վրայ կը տեսնուին քանդակուած քանի մը քարեր, որոնցմէ ոմանք ծաղիկներով զարդարուած խաչեր կը կրեն, իսկ ուրիշներ քանդակուած դէմքեր, որոնք կը ներկայացնեն խորաքանդակ սուրբերու դէմքերու բնկորները:

բ. — Ս. Պետրոսի և Ս. Պողոսի նուիրուած ուրիշ եկեղեցի մը: Պր. Լանկուա կը նկարագրէ իւր բոլորովին ոչնչացած, որմէ խորանը միայն կը մնայ:

գ. — Ս. Յակոբ եկեղեցին, նոյնպէս աւերակ, թէ՛ն պատերի ու տանիքը տակաւին կանգուն կը մնան:

դ. — Ս. Կոյսի եկեղեցին, որ իր այցելած տարին տակաւին նոր էր նորոգուած կ'ըսէ և ուր յաճախ կու գային հաւատացեալներ:

ե. — Լուսաւորչի նախկին եկեղեցին՝ որուն 1734ին ենթարկուած նորոգութիւնը արդէն յիշեցինք՝ լաւ վիճակի մէջ մնացած է. բայց իւր զարոյց կը գործածուի: Երեք խորաններն ու ԺԸ. դարու կիսուն քանդականկարուած կաթողիկոսական փայտեայ աթոռը տակաւին կը մնան իրենց նախկին տեղը, մինչ տաճարը հիմնովին սպառակ մարմարինէ գերեզմանը կը տեսնուէր եկեղեցին մտնելնուզ պէս աջակողման խորանին առջև:

Պր. Լանկուայի Սոյոյ մէջ գտած կաթողիկոսական շէնքերը ԺԸ. դարէն աւելի հին չեն: Ու և յիշատակութիւն չկայ հաստատող թէ՛ քաթաւորներու շրջանին եպիսկոպոսներու, արքեպիսկոպոսներու եւ ծայրագոյն կաթողիկոսներու շէնքերը Սիս կը գտնուին, սակայն ծանօթ իրողութիւն է որ կարգ մը պարագաներու մէջ բարձրաստիճան եկեղեցականներ թաղուած են Դրազարկի վանքին Սրբայական Գերեզմաննոցը, որուն տեղւոյն ճշդումը հաւանաբար երևան պիտի բերէ կարեւոր նշանակութիւն ունեցող արձանագրութիւններ:

Պր. Լանկուայի յիշէ գերեզմանները, իրենց արձանագրութիւններով, հայկական կիրիկեան թագաւորութեան շրջանին ապրող եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն հանգստարանը չեն անշուշտ, հետեւաբար պատմական կարեւորութիւն չեն ներկայացնեն:

Անժխտելի իրողութիւն մըն է որ կաթողիկոսական Աթոռին 1441ին էջմիածին փոխադրման րունը դրդապատճառը Սիս քաղաքին բացարձակ անկումն էր, մեծ մասով. իւր արդիւնք Եգիպտոսի Մեմլուք Սուլթաններուն յաջորդական ջարդերուն, որոնցմէ առաջինը յիշեցի արդէն: Այժմ պիտի գրեմ յաջորդող արշաւանքներու մասին, որոնք վերջացան Հայ Կիրիկեան Թագաւորութեան անկումովը, 1375ին:

Այսպէս, այդ թուականին յաջորդող դարեր տեսած են թէ ի՛նչպիսի կործանում և աւերածութիւն հետզհետէ աւելի ամուր սեղմած են իրենց ընթացքին մէջ հայ թագաւորներուն Ռուբինեան իշխանութեան երբեմնի հմայիլ մայրաքաղաքը: Թրքական աղտոտ, փոքրիկ Գօզան քաղաքին մէջ 1936ին նստուած միայն վաղանցուկ ակնարկով մը կարելի էր վերակազմել միշ-

նազարեան այդ քաղաքը, զոր նկարագրել ջանացի, վասն զի անկարող եղայ ունէ հետք գտնել, հոն, անոր վաղեմի սրբավայրերէն, որոնք կա՛մ թշնամութեամբ ոչնչացած են և կա՛մ ձգած են որ բոլորովին և անդամանելորէն քայքայուին: Միայն բերդին՝ որ բոլորովին տարբեր է հին քաղաքին և մայրաքաղաքին զիրքէն՝ քննութիւնը հնարաւոր կը դարձնէ գէթ մասամբ երևակայել այն հոյակապ և նկարագրելի ամբողջները՝ որոնք կը զարդարէին հայկական մայրաքաղաքը, որ այժմ կ'իշխէ միայն խուճի մը բնակարաններու՝ որոնք տափաբերդ տանիքները, շարք շարքի վրայ ամփրթատրոնի մը ձևով կը բարձրանան այդ անարկու բերդաքարին արևելեան կողմէ վրայ: ԺԳ. դարուն և ամէնէն աւելի հայկական կիլիկեան թագաւորութեան խաչատուռնապետ օծուած առաջին երեք արքայներու (*) իշխանութեան միջոցին, հակառակ արևելքի և մուսլ իմլաններու, երկիրը քաղաքատար աւելի խաղաղ և յառաջադէմ շրջան մը բոլորեց: Այս իշխանները մեծ եռանդով ինքզինքնին նուիրեցին խնայական բարենորոգման: Արտագրուած կարևոր շատ գործեր ցրուեցան ո՛չ միայն արդով կիլիկիոյ, այլ նաև թէ՛ արևելեան և թէ՛ արևմտեան վանքերու մէջ՝ ուրկէ հմուտ և զիտնական անձեր հայկական թագաւորութեան այս նոր մայրաքաղաքը կու գային, հոն կատարելու համար իրենց ուսումնասիրութիւններն ու հետախուզութիւնները: Անոր շքեղ շրջանին, Հեթում Ա.ի և իր որդւոյն Հեթում Գ.ի իշխանութեան օրով թէ՛ աշխարհականներ և թէ՛ կրօնականներ պալատին մէջ կը բնակէին: Beocart անուն պալատական մը, ԺԳ. դարուն, ամբողջան մը չափ պալատին մէջ մնաց: Սա կը իշխէ որ այդ ատեն հինգ կամ վեց թաթար պաշտօնեաներ կը գտնուէին պալատին մէջ, վասն զի Հեթում ինքզինք թաթարներուն հպատակ հռչակած էր: Քրիստոնէայ պաշտօնեաներուն թիւը 500ի կը հասնէր, ինչ որ ապացոյց է պալատին շքեղութեան և հարստութեան: Brocart կը իշխէ նաև ներքիններուն թիւը՝ որոնցմէ ոմանք այդ վիճակին ենթարկուած էին իրենց չարա-

բարքներուն համար: Անոնցմէ քառասունի չափ մը թագունիին կը ծառայէին: 1266ին Եգիպտոսը կատարած անելի արշաւանքէն վերջ՝ զոր արդէն նկարագրեցին՝ պալատը իր շքեղութեան մեծ մասը կորսնցուց, և աւելին ըլլալով, կանգուն մնացած չէին քերչի ալ շատ չանցած քանդուեցան երկրաշարժի մը պատճառաւ: 1274ին Եգիպտոսի զարձեալ յարձակեցան մայրաքաղաքին վրայ, բայց նուազ աւերիչ ելքով և երբ 1276ին վերսկսան իրենց ասպատակութեանց, չարաչար պարտութիւն մը կրեցին Հեթում Գ.ի կողմէ: Բայց այս ճակատամարտի ընթացքին էր որ երևելին Սմառ Գունտուգայ, Հեթում Ա.ի եղբայրը, արկածով սպանուեցաւ: Հեթումի եղբոր՝ Հեթում Գ.ի (1269-89) իշխանութեան շրջանին, որուն համար Հեթում հրաժարած էր, մայրաքաղաքը խնամով պահպանուեցաւ, ինչպէս որ տեսանք Ս. Սոփիայի մասին խօսած ատեննիս: Այս թագաւորին իշխանութեան օրով երկիրը ընդհանուր առմամբ խաղաղ և բարգաւաճ շրջան մը վայելեց: Իր որդւոյն և յաջորդին՝ Հեթում Բ.ի օրով — սուրբի մը պէս բարի թագաւոր մը բայց բոլորովին անյարմար իր արքայական պարտականութիւնները կատարելու մէջ — Հայաստանի Գերագոյն կաթողիկոսական Աթոռը, ինչպէս յիշեցինք, Սիս փոխադրուեցաւ, որովհետև Եգիպտոսի Միւսուլքները բռնագրաւեցին Հոռմկլայի Աթոռը: Անիէ յետոյ և մինչև թագաւորութեան անկումը, կաթողիկոսներու ձեռնադրութիւնը կը կատարուէր Ս. Սոփիայի մէջ, մեծ շուքով և հանդեսով: Կարճ շրջան մը միայն պաշտօն վարելէ վերջ Հեթում Բ. հրաժարեցաւ, զարը յանձնելով իր Թորոս Գ. եղբորը: Այս վերջինը երկու կամ ըստ ոմանց երեք տարի թագաւորելէ յետոյ, հարկաւորուեցաւ Թորոս լքել և Հեթում, յակամայս, նորէն գահ բարձրացաւ: Երբ այս վերջինը իր Թորոս եղբոր հետ կը բացակայէր, Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող իր քրոջը այցելութիւն մը տալու համար, գործերը յանձնեց Սմառ անուն իր ուրիշ մէկ եղբորը, փառատնիք և պատկառման նկարագրի տէր անձ մը:

Թարգմանեց

ԱՐՏԱՒԱԶԴ. ԱՐԳԻՌԻՍԿՈՂՈՍ

(Շարունակել)

(*) Հեթում Բ. (1195-1219), Հեթում Ա. (1223-1269), Հեթում Գ. (1269-1299),